

ІНВЕСТИЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ – СКЛАДОВА РОЗВИТКУ КОРПОРАТИВНОГО СЕКТОРА

В статті проведена оцінка потенційних можливостей розширення інвестиційної бази розвитку корпоративного сектора країни за рахунок коштів населення. Показано, що заощадження населення є одним з найвагоміших потенційних джерел внутрішніх інвестиційних ресурсів, залучення яких можливо тільки при створенні нових механізмів їх залучення в корпоративний сектор економіки

The article assessed the potential of expanding the investment base for the development of real sector of the country due to the savings of the population. It is shown that the savings are one of the most important potential sources of domestic investment resources, the involvement of which is possible only with the creation of new mechanisms to be used by enterprises for their involvement.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток інвестиційної активності населення України і раціональне використання його фінансового потенціалу здатне зіграти важливу роль у розвитку економіки країни. Залучення фінансових накопичень населення в інвестиційний процес сприяє підвищенню динаміки економічного зростання і одночасно надає значний позитивний вплив на розвиток корпоративного сектора і ринку цінних паперів України.

У сучасних умовах державі вигідно залучати заощадження населення в економічний оборот шляхом використання різних фінансових інструментів ринку цінних паперів.

По-перше, це допоможе державі залучити в народне господарство значні фінансові заощадження населення країни.

По-друге, залучення заощаджень населення в економічний оборот за допомогою інструментів ринку цінних паперів дозволяє створити новий клас приватних інвесторів, що в свою чергу, дозволить перейти до моделі корпоративного управління заснованої на «капіталізмі акціонерів», а ринку цінних паперів, заснованого на моделі «широкої участі» населення.

У будь-якій розвиненій економіці грошові кошти населення є головним джерелом довгострокових ресурсів. Кошти населення як джерело інвестицій відрізняються стабільністю та прогнозованістю ресурсної бази, яка менш залежна від спекулятивних коливань та різких змін кон'юнктури на міжнародних фінансових ринках. Світова практика показує, що заощадження населення є також найбільш стійкими інвестиційними ресурсами комерційних банків. Заощадження населення є важливим інвестиційним джерелом, тому вивчення процесів, пов'язаних з трансформацією грошових заощаджень в інвестиції має і теоретичну і практичну цінність [1].

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Дослідженню проблеми заощаджень населення присвячені роботи А. Маршала [2], Дж. Кейнса, який визначав заощадження як надлишок доходу над тим, що витрачено на споживання [3, с.71]; М. Д. Алексеєнко, який визначив заощадження як частину доходів суб'єктів економіки, не використану на споживання, сплату податків і неподаткових платежів та призначену для забезпечення потреб у майбутньому [4, с.8].

Згідно іншого підходу [5, с.575], заощадження – це дохід, який не використаний на виплату податків, на купівлю товарів та послуг. Так у книзі «Економікс» К. Р. Макконала і С. Л. Брю заощадження тлумачаться як «...дохід після сплати податків, не використаний на придбання споживчих товарів» [6, с.396].

Згідно підходу всіх цих вчених заощадження – це використання грошових ресурсів з метою отримання доходу у майбутньому або забезпечення майбутнього споживання.

Однак, на думку інших економістів [7; 8, с. 4], грошові заощадження – це індивідуальне нагромадження грошових сум, які є частиною трудових доходів. Водночас заощадження населення у замкнутій економіці – це фактично єдине джерело надходжень коштів на грошовий ринок. За його рахунок інші інституціональні одиниці можуть збільшити свої інвестиції або профінансувати бюджетний дефіцит.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сьогодні практично усі існуючі дослідження, які присвячені проблемі заощаджень населення обмежуються тільки аналізом їх економічної сутності, тобто утворенням певної кількості вільних грошових коштів та їх накопиченням. Однак, їх економічна сутність не зводиться тільки до цього. Грошові прибутки населення як заощадження не припиняють свій рух, а навпаки – продовжують пошук нових найбільш вигідних форм збереження і приросту. У зв'язку з цим, важливим є розгляд існуючого інвестиційного потенціалу населення нашої країни та його можливий вплив на розвиток як вітчизняного корпоративного сектору та країни в цілому.

Постановка завдання. Оскільки саме заощадження населення стають одним з найвагоміших потенційних джерел внутрішніх інвестиційних ресурсів, метою цієї статті є визначення інвестиційного потенціалу населення України та можливість його впливу на розвиток підприємств корпоративного сектору економіки країни. Для досягнення цієї мети одним з головних завдань є визначення фінансового потенціалу населення та сучасний стан залучення фінансових накопичень населення в інвестиційний процес країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Заощадження населення можна вважати інвестиційними ресурсами у тому разі, якщо домогосподарство приймає рішення вкласти свої заощадження в об'єкти підприємницької діяльності або інші види діяльності з метою збільшення їх вартості. Так населення, яке зберігає кошти в національній та іноземній валюті поза фінансово-кредитною системою і не вкладає їх в економіку, не бере участі в інвестиційному процесі [9].

У економічно розвинених країнах домогосподарства є важливими постачальниками необхідних фінансових ресурсів для економіки, де значна частина всіх існуючих національних заощаджень створюється саме завдяки заощадженням громадян. Останні є важливим ресурсом для здійснення інвестиційних процесів в економічній діяльності країни. Незначна участь населення в інвестиційних процесах в Україні обумовлена значною недовірою до інститутів заощадження і обмеженим вибором існуючих інструментів капіталізації наявних грошових заощаджень через недостатньо розвинуті фінансові ринки.

Ступінь інвестиційної активності населення в значній мірі визначається рівнем його доходів і розвитком в країні ринкових відносин.

Згідно з даними Державної служби статистики України, починаючи з 2008 року серед населення України, з'явилася група працездатного населення, середньодушові доходи яких перевищують 1920,0 грн. на місяць (таблиця 1) [10]. При цьому, за розглянутий період їх частка в загальному обсязі працездатного населення зросла більш ніж у два рази. Цю групу, в основному, представляють молоді сім'ї, які або не мають дітей, або мають одну дитину. Розрахунок даних показує, що сукупні щомісячні доходи домогосподарств цієї групи населення, збільшилися з 259,4 млн. дол. США у 2008 році до 616,3 млн. дол. США в 2011 році. Наведені розрахунки показують мінімальний інвестиційний потенціал населення України тільки по чотирьом рокам, в той час, як кожне домогосподарство формує свої заощадження протягом багатьох років. Особливо слід підкреслити, що це інвестиційний потенціал, розрахований на основі офіційних доходів громадян.

Виходячи з аналізу даних таблиці 2, можна зробити кілька проміжних висновків.

По-перше, обсяги грошових ресурсів, які розміщуються населенням у комерційних банках за депозитними договорами, мають стійку тенденцію зростання. При цьому обсяги розміщуваних грошових ресурсів істотно перевищують доходи населення, які відображаються офіційною статистикою.

Таблиця 1

Розподіл населення (%) за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у місяць, грн.

Доходи	2008	2009	2010	2011
до 300,0	0,2	0,2	0,1	0,0
300,1–480,0	2,3	1,7	0,6	0,2
480,1–660,0	6,9	5,0	2,4	1,3
660,1–840,0	14,3	12,1	5,6	3,7
840,1–1020,0	16,5	15,9	11,1	7,4
1020,1–1200,0	15,6	16,1	14,9	11,3
1200,1–1380,0	11,9	12,3	14,2	13,8
1380,1–1560,0	9,2	9,8	12,8	12,9
1560,1–1740,0	6,8	7,4	8,7	11,2
1740,1–1920,0	4,4	5,1	7,7	8,8
понад 1920,0	11,9	14,4	21,9	29,4

Таблиця 2

Характеристика депозитних вкладів населення України

Рік	2008	2009	2010	2011
Депозити всього на кінець року, млн. дол. США	27232,5	26762,3	34386,6	44509,9
Обсяг депозитного вкладу одного працюючого на кінець року, дол. США	1414,55	1457,24	1865,14	2403,83
Частка депозитних договорів терміном до одного року, %	44,3	64,8	60,4	52,1

Розраховано автором за даними сайту [<http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>]

По-друге, більше 50% населення при розміщенні грошових заощаджень в комерційних банках віддають перевагу короткостроковим депозитним договорам.

Перший висновок дозволяє зробити підсумок про наявність значних неофіційних доходів у громадян України. За результатами опитування, проведеного порталом rabota.ua, офіційно оформленої заробітною платою можуть похвалитися лише 37% працюючих українців, в інших випадках їх зарплата є комбінацією офіційних і неофіційних виплат. Цікаво відзначити, що 33% українців отримують «комбіновану» зарплату: меншу частину – офіційно, а більшу частину – неофіційно [11].

На думку різних експертів [12; 13], розміри тіньової економіки в Україні коливаються від 30 до 70% офіційних показників. Оцінку тіньової економіки почали здійснювати давно, і зокрема публікувати з 2002 року (таблиця 3).

Таблиця 3

Динаміка тіньової економіки за оцінками експертів

Рік	2002	2003	2004	2005	2007	2009	2010-2011
Тіньова економіка, %	30 - 70	35 - 40	50 - 60	32 - 40	30 - 45	40 - 65	50 - 60

Відсоткове співвідношення офіційного і неврахованого державою секторів економіки України дійсно має значні варіації і змінюється в залежності від конкретної галузі або виду діяльності. На думку експертів в Україні у всіх галузях є тіньовий оборот, але більш всього він переважає в таких як: торгівля (80%); будівництво (67%), гральний бізнес (55%), нерухомість (60%), громадське харчування (55%), промисловість (50%), ЗМІ (47%), транспорт і вантажоперевезення (47%), сільське господарство (46%), банки (26%) [14].

Другий висновок дозволяє зробити підсумок про те, що після кризи 2008 року населення України ставиться з великою недовірою до комерційних банків.

Дослідження, яке проводилося в 2009 році, аналітичною групою "Центр", свідчить про великий рівень недовіри населення до української банківської системи. За даними цього дослідження для близько 40,9% населення нашої країни головною була проблема збереження саме готівкових коштів, а стійкість банківської системи оцінювалася населенням як нульова. Також доказом було і те, що на кінець 2009 року, індекс депозитної активності дорівнював лише 50 пунктам (при його максимальному значенні 200). Такий великий рівень недовіри банківській системі пояснюється дослідниками певним комплексом факторів: погіршенням фінансового становища, що відмічають 43% опитаних, а також ще і відсутність очікувань відносно поліпшення їх фінансового стану в найближчі 12 місяців (96,5%), невіра в те, що у найближчий час економічна ситуація помітно зміниться (73,8%). Рівень довіри до банків в 2009 році досяг однієї з найгірших позначок за увесь час існування української держави (банкам не довіряло 74,8% громадян) [15].

В тих умовах, коли Національний банк України підтримував курс національної валюти на стабільному рівні, для населення стало економічно доцільним зберігати свої заощадження в національній валюті. Як показують дослідження аж до початку жовтня 2008 року довіра населення до банків і національної валюти, безсумнівно, росла. За рахунок зростання реальних доходів громадян банківська система достатньо активно залучала внески населення, які стали тим основним джерелом необхідних фінансових ресурсів, коли ліквідність світових ринків була обмеженою.

Однак перманентна політична нестабільність в нашій країні, посилена світовою фінансовою кризою, а також необережні заяви політичних осіб знову спричинили миттєве посилення недовіри населення до вітчизняної банківської системи, тим самим підштовхнувши її до загрози розвалу. Громадяни України почали миттєво обмінювати свої заощадження з національної валюти в наявну іноземну валюту (таблиця 4) [16].

Таблиця 4

Обіг готівкової валюти на ринку України, млн. дол. США.

Обсяг готівкової валюти	Рік							
	2008		2009		2010		2011	
	січень	грудень	січень	грудень	січень	грудень	січень	грудень
купленої у населення	2402,9	1646,6	767,5	1114,8	716,6	1616,6	1283,1	1375,2
проданої населенню	2730,2	1695,6	1342,3	2036,1	1553,0	3537,9	2146,6	2115,5
банківські вклади населення	447,7	-410,7	-623,3	43,2	-57,7	329,1	354,6	56,1
залишки у населення	-120,4	459,7	1198,1	878,1	894,1	1592,2	508,9	684,2

В цілому, можна відмітити поступове збільшення кількості грошових заощаджень населення в комерційних банках. Україна належить до країн з досить розвинутою схильністю до заощаджень, про що свідчать дані табл. 5 [10]. В 2004-2011 роках українці вкладали у фінансові активи в середньому 12% від наявного доходу. Це далеко від показників Китаю, де доля заощаджень в структурі прибутків населення досягала приблизно 50%, але це близько до рівня розвинених європейських та азійських країн. І значно відрізняється від США, країни – лідера по споживанню серед найбільших економік світу. Доля заощаджень в структурі прибутків американських домогосподарств протягом останнього десятиліття була дуже низькою – від 0,4% до 2,4% [17].

В Україні доля заощаджень в структурі прибутків за період 2004-2011 мала наступну тенденцію (табл. 5).

Особливістю процесів заощадження в нашій країні, як і в інших країнах, які розвиваються, є те, що у довгостроковому періоді, за умов збільшення доходу заощадження зростають тільки в абсолютному значенні, а норма заощаджень залишається постійною.

Таблиця 5

Динаміка заощаджень населення України за 2004-2011 рр., млн. грн.

Показник	Рік							
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Наявний дохід	212033	298275	363586	470953	634493	672662	841591	971231
Заощадження	31077	45651	44203	47 779	52011	82466	161867	113925
Частка у наявних прибутках, %	14,66	15,31	12,16	10,15	8,20	12,26	19,23	11,7
Темп приросту наявних доходів (до попереднього року)	30,42	40,67	21,9	29,53	34,73	6,02	27,1	14,5
Темп приросту заощаджень (до попереднього року)	90,93	46,89	-3,17	8,09	8,85	58,55	96,28	- 29,62

Проте така залежність притаманна тільки країнам, які орієнтовані на банківський сектор в тому числі і для України, а в країнах, які орієнтовані на фондовий ринок, норма заощаджень постійно знижується.

Що стосується неорганізованих грошових заощаджень населення, то це ті заощадження, які зберігаються населенням безпосередньо готівкою в національній та іноземній валютах. За оцінками експертів на 01.01.2012 р. на руках у населення знаходилося від 40 до 50 млрд. дол. США [18].

Масове зберігання населенням грошових коштів у вигляді готівкової валюти пояснюється відчуттям ризику та ймовірністю можливих збитків. Воно посилюється тим негативним досвідом, який був отриманий за часів сертифікатної приватизації, гіперінфляції та створенням фінансових пірамід, фінансової кризи.

У цьому зв'язку, необхідним як ніколи є створення відповідної інфраструктури фінансових ринків, що сприяла б забезпеченню прозорості процесів прийняття важливих рішень (фінансово-інвестиційних рішень) та служила б певним стимулом збільшення обсягів організованих форм заощаджень населення.

Надзвичайно актуальним є стимулювання всіх організованих форм заощаджень громадян, включаючи забезпечення сприятливих умов щодо розвитку небанківських фінансово-кредитних установ. Ці умови можна забезпечити тільки шляхом використання інструментів ринку цінних паперів і тільки при наявності суворого державного контролю над використанням мобілізованих на ринку засобів.

В даний час населення України володіє трьома можливими способами інвестування на вітчизняному ринку цінних паперів: покупка у існуючих компаніях з управління активами (КУА) цінних паперів пайових інвестиційних фондів; інвестування через брокерське обслуговування та Інтернет-трейдинг.

Вибираючи інструмент інвестування з трьох можливих сьогодні, кожен індивідуальний інвестор повинен оцінити свої можливості та потреби. Так пайові інвестиційні фонди орієнтовані на той сегмент населення, який хоче вкласти кошти в фіксований портфель цінних паперів на тривалий термін. При цьому він віддає їх в управління фахівців КУА. Брокерське обслуговування орієнтоване на індивідуальних інвесторів, які час від часу хочуть самостійно брати участь у купівлі цінних паперів і формувати індивідуальний портфель. А Інтернет-трейдинг для тих, хто хоче щодня стежити за змінами на ринку і проводити численні угоди по покупці і продажу, гнучко і швидко реагуючи на зміни.

Перший з розглянутих нами способів індивідуального інвестування на ринку цінних паперів України пов'язаний з діяльністю інститутів спільного інвестування (ICI). У таблиці 6 наводяться дані Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку України (НКЦПФР) [19], в якій відображені обсяги грошових коштів інвестовані населенням в такого роду фінансові установи.

Таблиця 6

Номінальна вартість цінних паперів ІСІ, які обертаються на ринку
(наростаючим підсумком), млн. дол. США

Станом на:	Юридичні особи		Фізичні особи	
	Резиденти	Нерезиденти	Резиденти	Нерезиденти
31.12.2007	1610,0	581,25	66,25	1,25
31.12.2008	3636,25	661,25	78,75	2,5
31.12.2009	3813,75	778,75	98,75	2,5
31.12.2010	4988,75	1080,0	148,75	5,0
31.12.2011	6127,5	1238,75	203,75	5,0

З таблиці видно, що можливості, надані ІСІ, є досить привабливими для певної верстви населення. Спостерігається стійке зростання обсягів придбання цінних паперів, які випускаються ІСІ. Однак самі обсяги говорять про те, що цінні папери ІСІ не мають масового попиту. Порівнюючи дані таблиці 2 і таблиці 6 видно, що найбільш переважними для населення України залишаються короткострокові депозитні договори. Це пов'язано з тим, що середньорічна доходність ІСІ (Топ 15) за розглянутий період коливалася від мінус 30,6% у 2008 році до плюс 11,49% в 2011 році. При цьому середня прибутковість по короткостроковим депозитним договорам комерційних банків України за розглянутий період склала плюс 11,51%. До цього слід додати історичну пам'ять населення щодо різного роду фінансових пірамід, виникаючих труднощів при поверненні коштів, відсутності гарантій держави на діяльність таких організацій і неагресивну політику самих ІСІ щодо залучення вільних грошових коштів населення.

Другий спосіб індивідуального інвестування – через брокерське обслуговування на українському ринку цінних паперів у даний час зорієнтований на VIP-клієнтів. Кількість відкритих рахунків на брокерське обслуговування дуже незначна. За ним навіть немає офіційної статистики. За даними експертів в даний час обслуговується від 3 до 5 тисяч рахунків на брокерське обслуговування [20; 21].

Третій спосіб індивідуального інвестування на ринку цінних паперів України характеризується наступними даними. На 01.01.12 року зареєстровано 11265 торгових рахунків фізичних осіб. Число рахунків стійко зростає, але зростає за рахунок студентів і людей з невеликою кількістю грошей. Так що формально все говорить про приріст клієнтської бази. Однак, якщо говорити про грошову складову, то тут все не так добре. Аналіз показує, що обсяг грошових коштів для проведення торгів на біржі значно скоротився (за період з 01.01.2011 по 01.07.2012 рік), обсяг торгів на біржі теж падає. Загальна нестабільність, в тому числі, і політична, не сприяє активності.

Таким чином, в українській дійсності склався своєрідний парадокс. З одного боку, у державі Україна відсутні фінансові ресурси для здійснення різного роду інвестиційних проєктів. З іншого боку, населення цієї країни у вигляді готівкових грошових коштів зберігає понад 40% ВВП. При цьому, ні комерційні банки, ні ринок цінних паперів не мають ані механізмів, ані інструментів по залученню заощаджень населення в інвестиційний оборот, направлення їх у найбільш ефективні галузі реальної економіки.

У цьому зв'язку, завданням держави має бути посилення ролі внутрішніх роздрібних інвесторів, доведення їх частки на ринку до 20-30% обсягу ринку, залучення на фондовий ринок не менше 15-20% заощаджень, які знаходяться всередині країни в готівковій іноземній валюті. Відповідно, в рамках політики стимулювання внутрішніх роздрібних інвесторів необхідні певні заходи. До заходів прямої дії відносяться: створення можливостей для менеджерів і працівників підприємства викупу акцій на пільгових (включаючи податкові стимули) умовах; встановлення максимальної частки акціонерних капіталів, які можуть придбати інституційні інвестори; створення системи державного страхування і гарантування роздрібних інвестицій в цінні папери, введення податкових пільг для роздрібних інвесторів за доходами від цінних паперів та ін.

До заходів непрямої дії можна віднести: захист прав інвесторів від нечесних торгових практик та поновлення їх довіри до цінних паперів; створення роздрібних торговельних систем і стимулювання роботи брокерів з приватним інвестором; розвиток створеної НКЦПФР загальнодоступної і безкоштовної системи розкриття інформації про підприємства в Інтернеті; організація спільно з професійними учасниками ринку цінних паперів роздрібних мереж центрів інтернет-інвестування для операцій населення в регіонах.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, створення нових форм і способів залучення заощаджень населення в якості інвестицій для корпоративного сектору країни, за допомогою яких можна було б знижувати ризики, забезпечувати постійний приплив фінансових ресурсів в реальний сектор економіки, сприятиме підвищенню ефективності інвестиційних процесів в країні. Для використання інвестиційного потенціалу населення України необхідним є створення механізму залучення інвестицій в корпоративний сектор економіки.

Література:

1. Лапаев А.С. Стимулирование сбережений населения и их трансформации в инвестиции / А.С. Лапаев // Вестник ОГУ. – 2010. – № 8 (114). – С. 161-165.
2. Маршалл А. Принципы политической экономии: В 3 т. Т.1: Пер. с англ. – М.: Прогресс. – 1983. – 415 с.
3. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. – Гелиос АРВ. – 1999. – 352 с.
4. Алексеенко М.Д. Капітал банку: питання теорії і практики: Монографія. – К.: КНЕУ. – 2002. – 276 с.
5. Sloman J. Economics. London, «Harvester Wheatsheaf». – 1995. – p. 575.
6. Макконел К.Р. Экономикс: Принципы, проблемы и политика / К.Р. Макконел, С. Л. Брю; перевод с англ. – Т.2. – Таллин. – 1993. – 400 с.
7. Поліщук О.А., Шевцова А.С. Особливості формування заощаджень населення та їх значення для економічного зростання держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/33_DWS_2010/33_DWS_2010/Economics/74382.doc.htm
8. Белугин Ю. М. Сбережения и безналичные расчеты вкладчиков Сберегательного банка СССР / Ю. Белугин. – М.: Финансы и статистика. – 1988. – 80 с.
9. Кульчицька Р.Б. Мотиви і фактори формування заощаджень домашніми господарствами / Р.Б. Кульчицька // Фінанси України. – 1998. – № 11. – С. 28.
10. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
11. Портал rabota.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rabota.ua.
12. Кухта П. Тень в Украине: влияние на экономику [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ru/~2/0/all/2012/08/31/286682>
13. Швецов С. Экономика эпохи «Покрашения» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hvylya.org/analytics/ekonomika-epohi-pokrashheniya.html>
14. Теневая экономика в Украине [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=34636>.
15. Українці стали песимістами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gkpress.if.ua/node/952>
16. Офіційний сайт Національного Банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/>
17. Вдовиченко А. Реалізація фінансового потенціалу населення: міжнародні зіставлення в контексті інноваційного розвитку / А. Вдовиченко // Наука молода. – 2009. – № 11. – С. 147
18. Эксперт: на руках населения скопилось около 40 миллиардов долларов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rss.vipadvert.net/news-203382.html>
19. Офіційний сайт Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ssmc.gov.ua
20. Prostobank.ua [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.prostobank.ua>.
21. Финсектор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://finsector.com>.